

Şifahi nitq və onun tərkib hissələri

Nərminə Rəcəbova

Müəllim, İngilis dili kafedrası (humanitar fakültələr üzrə), Bakı Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: narmina_87@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2558-5458>

XÜLASƏ

Məqalə şifahi nitq və onun tərkib hissələrindən bəhs edir. Şifahi nitq biliklərimizi, hissələrimizi ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz danışıq sözlərindən ibarətdir. O, yalnız deyilən və eşidilənlərdən ibarət olmayan mürəkkəb bir sistemdir. Fonoloji bacarıqlar, morfoloji sistem, lüğət ehtiyatı və ya semantika, sintaksis, praqmatika, diskurs bu mürəkkəb sistemə daxildir. Kommunikasiya üçün bu komponentlərin hər birinə ehtiyacımız var. Onlar bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Biz bu komponentləri fonetikadan diskursa doğru mərhələlərlə öyrənirik. Cümlə qura bilərik, amma əsas məsələ diskursda ondan istifadə etməkdir. Müəllim tələbəyə bu sistemlərdən istifadəni öyrədir. İngilis dilinin tədrisində əsas məqsədin kommunikasiya və şifahi formada fikirlərimizi ifadə etmək olduğunu nəzərə alsaq, bu məqalənin mühüm elmi əhəmiyyətə malik olduğunu söyləyə bilərik.

AÇAR SÖZLƏR

şifahi nitq, fonoloji bacarıqlar, morfoloji sistem, söz ehtiyatı və ya semantika, sintaksis, qrammatika, praqmatika, diskurs

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 12.07.2023
qəbul edilib: 15.08.2023

Oral speech and its components

Narmina Rajabova

Teacher, Department of English Language (for humanities faculties), Baku State University.
Azerbaijan. E-mail: narmina_87@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-2558-5458>

ABSTRACT

The article is dedicated to the oral language and its components. Oral language is a system of words that we use for expressing our ideas, thoughts and feelings. It does not contain only the thing that is spoken and heard. It is a complex system. Phonetic skills, morphological system, vocabulary or semantics, syntax, grammar, pragmatics and discourse are included into this complex system. For communicating we need these components together. They are integrated into one another. We learn these components stage by stage, beginning from phonetics and ending with discourse. We may form a sentence, but the main thing is how to use this sentence in the discourse level. Teachers help students to learn how to manage these stages. By taking into account that, the main goal of teaching English is communication and expressing ideas in the oral form, the article is scientifically very important.

KEYWORDS

oral speech, phonetic skills, morphological system, vocabulary or semantics, syntax, grammar, pragmatics, discourse

ARTICLE HISTORY

Received: 12.07.2023

Accepted: 15.08.2023

Giriş / Introduction

Hər bir insan fikrini ifadə etmək üçün şifahi və ya yazılı nitqdən istifadə edir. Lakin şifahi nitq vasitəsilə daha çox ünsiyyət saxlanıldığından məqalədə yalnız şifahi nitq və onun tərkib hissələri haqqında araşdırma aparılmışdır. Şifahi nitqdən istifadə zamanı yalnız səs və sözlərə aid biliklərə yiyələnmək kifayət deyildir. Bunun üçün dilin *mikro* və *makro* bacarıqlarına malik olmaq lazımdır. *Makro* bacarıqlar dedikdə, oxuma, yazma, eşidib-anlama və danışma, *mikro* bacarıqlar dedikdə isə fonoloji, morfoloji, semantik, sintaktik, praqmatik və diskurs bacarıqlar nəzərdə tutulur.

Şifahi nitqin tərkib hissələri

Şifahi nitq biliklərimizi, hisslərimizi ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz danışmaq sözlərindən ibarət sistemdir. O, yalnız deyilən və eşidilənlərdən ibarət olmayan çox mürəkkəb bir sistem olub, aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir [Moats L.C., 2010]:

- Fonoloji bacarıqlar;
- Morfoloji sistem;
- Lüğət ehtiyatı və ya semantika;
- Sintaksis;
- Praqmatika;
- Diskurs.

Bu komponentlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olaraq vəhdət təşkil edir. Danışmaq, öz fikrini ifadə etmək, eyni zamanda qarşı tərəfi anlamaq üçün yuxarıda adları sadalanan bacarıqlara malik olmaq lazımdır.

Fonoloji bacarıqlar

Bəzən fonetika və fonologiya elm sahələri bir-birilə qarışdırılır. Lakin bu elm sahələrinin tədqiqat obyektləri bir-birindən fərqlidir. *Fonetika* nitq səslərini öyrənir. Belə ki, fonetika fizioloji, artikulyar, akustik, eşitmə və qavrama kimi sahələri özündə ehtiva etdirir. *Fonologiya* isə səslərin izah edilməsi və sistemləşdirilməsi haqqında elm sahəsidir. Fonologiya sahitləri, samitləri və supraseqmental elementləri, başqa sözlə, vurğu və intonasiyanı öyrənir.

Bildiyimiz kimi, sözlər hərflərdən ibarətdir. Fonoloji bacarıqlar heca və ritmin səslərindən ibarət dilin səsi haqqında məlumat verən bacarıqlardır [Armbruster B.B., Lehr F. & Osborn J., 2001]. Digərləri fonoloji bacarıqlar üzərində formalaşdığından onları *baza* bacarıqları da adlandırmaq olar. Bir qayda olaraq, hərfləri yazırıq və görürük, səsləri isə deyirik və eşidirik. Sözlərin bölündüyü ən kiçik hissə səslərdir. Səslər birləşərək hecaları, hecalar isə sözləri əmələ gətirir. Biz bəzən bir sözü digərindən daha qüvvətli deməklə həmin sözü xüsusi vurğulayırıq. Bütün bunları öyrənən sistemə *fonoloji bacarıqlar* sistemi deyilir. Şifahi nitqin inkişafında bu

bacarıqlar fundamental rol oynayır. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində sözlərin yazılışı və tələffüzü fərqlidir. Tələbələr ilkin mərhələdə oxu zamanı səsləri hərflərə uyğunlaşdırmağı bacarmalıdırlar. Məsələn, “c” hərfi həm [s], həm də [k] kimi oxunur. Tələbə bilməlidir ki, əgər “c” hərfindən sonra “i”, “e”, “y” hərfləri gələrsə [s], digər hərflər gələrsə [k] kimi tələffüz edilir. Buna görə də ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənən tələbələr üçün fonoloji biliklərə sahib olmaq müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Sözüün düzgün tələffüz edilməsi və anlaşılması fonoloji bacarıqlara yiyələnmənin əsas göstəricisidir. Erkən fonetik bilikləri mənimsəmək həm oxu [3, p.223–238], həm də yazı bacarıqları ilə əlaqədardır [7, p.41–54]. Bəzi tədqiqatçılar tələffüzün tədris olunmasının əleyhinədir. Lakin hər hansı bir səsin səhv tələffüzünün fikrin yanlış anlaşılmasına səbəb olduğunu nəzərə alsaq, tələffüzün tədrisinin əhəmiyyətini anlayırıq. Məsələn, “sea” və “see” sözlərinin yalnız kontekstdən müxtəlif məna kəsb etdiklərini müəyyən etmək olar:

I want to see new library.

I want to swim in the sea.

Suprasegmental elementlərdən qeyri-dəqiq istifadə də yanlış anlaşma ilə nəticələnə bilər. Məsələn, “*I haven’t said you were guilty*” cümləsində “mən” sözünü qüvvətləndirmək istəyiriksə “I” sözünü vurğulu deməliyik. Eynilə bütün cümlə üzvlərinin məqsəddən asılı olaraq vurğusunu dəyişdirə bilərik.

Buna görə də Gerald Kelli bildirir ki, tələffüzün tədrisi əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır. Planlaşdırılmış dərsləri üç qrupa bölmək olar:

- Qarışıq (integrated) dərslər – bu tip dərslərdə tələffüz dil analizinin əsas hissəsini təşkil edir.
- Düzəldici (korreksiyaedici) dərslər – tələbələrin çətin tələffüz etdiyi səslər üzərində işlənir.
- Təcrübi (praktika) dərslər – tələffüz edilən hissə ayrılır və onun əsasında müxtəlif çalışmalar yerinə yetirilir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilinin müxtəlif – Britaniya, Amerika, Kanada, Avstraliya, İrlandiya variantları mövcuddur. Müəllimlərin qarşısına çıxan əsas problemlərdən biri də hansı variantın tədris edilməsinin seçimi məsələsidir. Baxmayaraq ki, digər variantlar, xüsusilə də Amerika variantı daha asandır, lakin Britaniya variantı akademikdir. Bu varianta bəzən “Kraliçanın İngilis dili” və ya “BBC İngilis dili” də deyilir. Digərlərinin də Britaniya variantı əsasında yarandığını nəzərə alsaq, tələbələrə məhz bu variantın tədrisi daha məqsəduyğun hesab edilir.

Morfoloji bacarıqlar

Morfoloji sistem dilin fonetik sistemindən sonrakı bölməsidir. *Fonetik sistem* sözləri, *morfoloji sistem* isə sözlərin hissələrini öyrənir. İngilis dilində sözlər kökdən,

ön (prefiks) və son (suffiks) şəkilçilərdən ibarət olur. Mürəkkəb sözlər isə iki və daha çox söz birləşməsindən yaranır. İngilis dilində şəkilçi birləşdiyi sözə görə müxtəlif məna verə bilər. Məsələn “-s”, “-es”. *He divides Jane’s apple into three parts.* Bu cümlədə “divides”, “Jane’s” və “parts” sözlərinin sonundakı “-es” və “-s” şəkilçisi formaca eyni olsa da, müxtəlif mənaları ifadə edir. Birinci, feilə əlavə olunaraq üçüncü şəxsin təkində (divide+s), ikinci ismə əlavə olunaraq yiyəlik halda (Jane+’s), üçüncüsü isə ismə əlavə olunaraq cəmdə (part+s) olduğunu bildirir. Tələbə “-un” ön şəkilçisini gördükdə bilməlidir ki, bu prefiks əsas sözün əksini ifadə edir. Məsələn, *happy-unhappy*. Morfoloji biliyə malik olan tələbə deyilən sözü hissələrə ayıra və şəkilçinin hansı məna daşdığını müəyyən edə bilər. Bu zaman tələbə nitq hissələrini bilməli, kommunikasiya zamanı kontekstdən asılı olaraq mənaların necə dəyişdiyini anlamalıdır.

Lüğət ehtiyatının formalaşması

İnsan kiçik yaşlarından etibarən hər gün söz ehtiyatını təkmilləşdirir, yeni sözlər öyrənir. Bu baxımdan tələbənin söz ehtiyatı bir günə deyil, zamanla formalaşır. Lüğət ehtiyatı başqa cür semantik bilik də adlandırılır. Xarici dildə nə qədər çox söz öyrənilərsə, insan fikrini bir o qədər asan və dəqiq ifadə edir. Məsələn, hər hansı bir sözün mənasını bilmədiyimiz zaman onu kontekstə uyğun olaraq müəyyənləşdiririk. Beləliklə, ümumi mətnin məzmununu qavramağa çalışırıq ki, bu da insanda qavrama qabiliyyətini formalaşdırır. Söz ehtiyatındakı sözlərin yalnız mənalarını deyil, eyni zamanda düzgün tələffüzünü də bilmək önəmlidir. Nitq nə qədər səlis və rəvan olarsa, dinləyici də nitqi bir o qədər yaxşı anlayar. Şifahi nitqdəki sözləri iki qrupa bölmək olar: ifadə etmək (danışmaq) üçün sözlər; qavramaq üçün sözlər. Birinci qrupa daxil olan sözlərdən bir qayda olaraq nitqdə, yazıda və ya ünsiyyət prosesində, ikinci qrupa aid olan sözlərdən isə əksinə, oxu və dinləmə zamanı istifadə edilir. Çünki bu zaman tələbə qarşı tərəfi oxucu və ya dinləyici kimi anlamağa çalışır. Bu qrupda sözlər həyat təcrübəsi ilə qazanılır. Bəzən söz ehtiyatının həcmi ayrılıqda yazdığımız və başa düşdüyümüz sözlərin sayı ilə müəyyən edirik. Bu yanlış fikirdir. Bir söz müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar verir. Buna görə də sinonimləri, omonimləri, antonimləri və hətta sözün ikinci, üçüncü mənalarını da bilmək lazımdır. Sözləri mətn daxilində, müəyyən kontekstlərdə öyrənmək onları daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Danışmaq zamanı istifadə edilən sözləri – ifadə edən və qavrayan olmaqla iki qrupa bölmək olar. Tələbənin danışarkən və ya yazarkən istifadə etdiyi sözlər ifadə etmək, deyilənləri anlamaq və başa düşmək üçün istifadə etdiyi sözlər isə qavramaq üçün olan söz qruplarına daxildir.

Dildə mövcud olan sözləri şifahi nitqdə istifadə edilən və elmi terminlər olmaqla qruplara ayırmaq olar. Şifahi nitqdə istifadə olunan lüğət fondu ilə sosial ünsiyyət arasında sıx əlaqə var. Çünki zəngin söz ehtiyatına malik tələbə fikrini daha səlis ifadə edə bilər. Sözlərin omonim, antonim, sinonimini, eyni zamanda ikinci və üçüncü mənalarını bilmək tələbənin söz ehtiyatının zənginliyindən xəbər verir.

Cudi Montqomeri söz fondunu dörd qrupa ayırır: dinləmə, danışma, oxuma və yazma üçün sözlər [Judy K., 2007]. Dinləmə və danışma üçün olan sözlər danışmaq lüğətinə, oxuma və yazma üçün olanlar isə yazılı lüğətə daxildir. Yazılı lüğət danışmaq lüğəti əsasında formalaşır. Danışarkən istifadə etdiyimiz və dinləyərkən qavradığımız bütün sözlər şifahi, oxuyarkən anladığımız və yazarkən istifadə etdiklərimiz isə yazılı sözlər adlanır. Tələbələr danışmaq ilə müqayisədə daha çox söz oxuya və başa düşə bilər. Yazma üçün lüğət daha dar miqyasda olur, çünki yalnız yazılışını bildikləri sözlərdən istifadə edirlər. İngilis dili lüğətində sözlər təxminən 450.000–750.000 arasındadır [Steven S.A., 1999].

Nitqdə mövcud olan sözləri istifadə tezliyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- əsas (baza) sözlər;
- tez-tez istifadə olunan sözlər;
- mövzu və ya elm sahələri ilə əlaqəli sözlər.

Semantika və sözün mənaları

Semantika söz və cümlənin mənasını öyrənir. Beynəlxalq elmi lüğətdə semantika *semasiologiya* da adlanır. Semantikanın üç alt qrupu var:

- formal semantika – söz və cümlənin qrammatik mənasını;
- konseptual semantika – sözlərin izahını;
- leksik semantika – söz strukturunu öyrənir.

Semantik bilik danışılanı anlamaq bacarığıdır. Bir söz bəzən özlüyündə heç bir məna kəsb etmir, bəzən bir neçə mənası olur, bəzən isə kontekstə görə mənası dəyişir. İnsanların həyatı, təcrübələri, yaşadıkları mühit onların ətrafı anlama bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, ingilis üçün “bir günün normal havası” dedikdə həm günəşli, həm yağışlı, həm dumanlı gün, sibirli üçün isə soyuq və qarlı hava şəraitidir. Bu da insanlar arasında yanlış anlaşılma ilə nəticələnə bilər. Lakin bəzi hallarda fikirlər bütün dünya xalqlarında eyni olur. Bu da semantikanın necə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Semantika müxtəlif kontekstlərdə söz və onlar arasındakı əlaqəni başa düşməyi özündə ehtiva edir. Hər hansı bir sözün kontekstdən asılı olaraq bir neçə mənası olur:

Konseptual və ya əsas məna – sözü ayrılıqda gördükdə fikrimizə gələn ilk mənasıdır.

Konnotativ məna – mədəniyyətə, yaşa və təcrübəyə görə fərqlənir. Məsələn, qara rəng kədəri, hüznü əks etdirir.

Təsiredici məna – natiqin hissindən, məsələyə münasibətindən asılı olaraq dəyişir. Bu zaman natiq səsinin ton və intonasiyası vasitəsilə sevincini, kədərini, hirsini, ironiyanı ifadə edə bilər. Məsələn, hava tutqun olanda ironiya ilə “The weather is really love” deyilir və bu ironiya səs tonu, intonasiya vasitəsilə daha aydın izah olunur.

Stilistik məna – sosial yönümlüdür. Məsələn, dostlarla danışdığımız tərz elmi müzakirə zamanı istifadə etdiyimiz tərz ilə eyni deyildir.

Kollokativ məna – sözlərin birləşərək ifadə etdiyi bir mənadır, sözlərdən hər hansı birini, hətta sinonimi ilə əvəzlədikdə həmin mənanı vermir. Məsələn “give up”.

Tələbələrin qarşılaşdığı semantik problemlərə bunları aid etmək olar:

- Düzgün sözün tapılması;
- Sözün düzgün təsnif edilməsi;
- Qısa müddətli yaddaşa malik olmaq;
- Vaxt azlığı;
- Kinetik (toxunaraq yadda saxlamaq) və ya vizual (görərək yadda saxlamaq) yaddaş.

Semantik biliyi inkişaf etdirmək üçün müxtəlif növ çalışmalardan istifadə edilir. Bunlara müqayisəli suallar vermək, əksmənalı əşyalar haqqında danışmaq, müəyyən mövzu ilə bağlı sözləri ümumiləşdirmək, sözləri təsnif etmək, uyğun olmayan sözü çıxartmaq, situasiyanı oxuyub dinlədikdən sonra adlandırmaq, söz ailəsini müəyyən etmək və s. Məsələn:

This summer I went to a foreign country. I was in it's capital. This city is very beautiful. It's nickname is “City of Light”. But people call it “City of Love”. Louvre Museum and Eiffel Tower are the main sightseeings, but there are a lot of other museums, parks, library, cinema and theatre.

Now find: “Where was I?”

Digər çalışma da tələbələrin semantik biliyinin möhkəmləndirilməsi üçün yararlıdır.

Uyğun olmayan sözü seçin:

A	B	C	D
policeman	doctor	apple	engineer
eraser	pencil-sharpener	hair	book

arm-chair	eye	sofa	shelf
fruit	finger	lungs	stomach
river	lake	ocean	green

Bu cür nəzarət edilən tapşırıqları (controlled exercise) yerinə yetirə bilən tələbələr daha yaradıcı və müstəqil növ tapşırıqların öhdəsindən gəlməlidirlər. Buna misal olaraq, hava ilə bağlı sözlər – *weather, rain, cloud, rainbow, temperature, pressure, forecast, shower, sunrise, dry, humidity, cold, heat, wind, cloudy, snow, sun* tələbələrə təqdim edilir və onlar bu sözlərdən istifadə edərək mətn qururlar.

Sintaktik biliyin əhəmiyyəti

Fonoloji və morfoloji biliklərə, həmçinin söz ehtiyatına sahib olmaq, sintaktik biliklərə isə yiyələnmədən şifahi nitq mümkün deyildir. Sintaksisə bəzən dilin qrammatik sistemi də deyilir. Müasir ingilis dilinin Lonqmən Lügəti qrammatikanı sözlərin formaca dəyişərək cümlə formasında birləşməsi haqqında elm sahəsi kimi izah edir [Shaffer D., 2007]. Burada iki istiqamət ayrılır – qrammatikanın qaydaları, bu qaydaların tədqiqi və tətbiqi. Savadlı yazı yüksək qrammatik biliyin göstəricisidir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlədə söz sırası fərqlidir. Azərbaycan dilində cümlənin əvvəlində mübtədə, sonra tamamlıq gəldiyi halda, ingilis dilində mübtədə, sonra isə xəbər gəlməlidir. Məsələn, *Alex gave Jane a flower*. Bu cümlədəki söz sırasının yerini dəyişsək cümlənin mənası da tamamilə dəyişəcəkdir. Digər bir misala baxaq: “*We must keep environment clean*” və “*Environment must be kept clean*”. Bu iki cümlədə söz sırası fərqli olsa da, məna eynidir. Bu nümunələrdən də aydın görünür ki, sintaktik biliklərə malik olmadan sözlərin mənalərini anlamaq və düzgün fikir ifadə etmək mümkün deyil. Şifahi nitqdə olduğu kimi yazılı nitqdə də sintaktik biliklərin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Praqmatika və onun tədqiqat obyektı

Praqmatika dil ilə istifadəçi arasındakı əlaqələri tədqiq edir. Praqmatika kommunikasiyanın sosial qaydalarını özündə ehtiva edir [9, p.112–133]. Bu bölmə dildən sosial məqsədli istifadəni öyrənir. Müxtəlif ünsiyyət formaları zamanı söhbətə necə başlamaq, necə sonlandırmaq, qrupda iştirak etmək, necə davranmaq və bu zaman lazımı söz və ifadələrdən düzgün istifadə praqmatikanın tədqiqat obyektidir.

Bəzən praqmatikanı semantika, sintaksis və semiotika ilə müqayisə edirlər. Lakin onların hər birinin öz tədqiqat obyektı vardır. Semantika – ifadələrin linqvistik mənaları haqqında qaydalar sistemini öyrəndiyi halda, sintaksis – cümlə yaratmaq üçün söz və ifadələrin necə birləşdiyini öyrənir. Semiotika isə nişan və simvolların

istifadəsi və təfsirindən bəhs edir. Praqmatika – yalnız hərfi deyil, eyni zamanda dili fiziki və sosial məzmununda öyrənir. Göründüyü kimi, bu linqvistika sahələrinin hər biri söz və ifadələri tədqiq etsə də, funksiyaları fərqlidir.

Praqmatikanın *koqnitiv* (idraki), *mədəniyyətlərarası* və *dillərarası* kimi növləri var. *Koqnitiv praqmatika* kommunikasiyanın mental proseslərini, məsələn, travma zamanı beynindən xəsarət alan şəxsin nitqində baş verən pozuntuları öyrənir. *Mədəniyyətlərarası praqmatika* isə müxtəlif mədəniyyətlərə malik fərqli dillərdən istifadə edən insanların kommunikasiya prosesini öyrənir. Mədəniyyətlərarası praqmatika dillərarası praqmatika ilə sıx bağlıdır. Çünki dillərarası praqmatika xarici dili ikinci dil kimi öyrənmə prosesini tədqiq edir.

Xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəd müxtəlif situasiyalarda qarşı tərəflə təbii və dəqiq danışmaqdır. Buna görə də ingilis dili müəllimləri dil funksiyalarını müxtəlif çalışmalar vasitəsilə tələbələrə aşılmalıdırlar. Qarşılıqlı əlaqə zamanı praqmatika vasitəsilə tələbələr nitqdəki linqvistik və strateji seçimləri mənimsəyirlər. Danışq təcrübəsi, qarşıya qoyulan məqsəd, düzgün strategiyanın seçilməsi və doğru ifadələrdən istifadə praqmatik səriştənin göstəriciləridir. Situasiyada düzgün ifadələrdən istifadə etmək üçün nitq aktı dəstini formalaşdırmaq lazımdır. Dəvət etmək üçün, ilk növbədə diqqəti cəlb etməli, sonra əsas fikir bildirilməli, yəni dəvət aktı yerinə yetirilməli və nəhayət, fikir tamamlanmalıdır. Qarşı tərəf isə diqqətli olduğunu göstərməli, dəvətə münasibətini bildirməlidir.

Joe: – *Hi, Jane. How are you?*

Jane: – *Fine. I heard very good news. You are going to marry.*

Joe: – *Yes, you are right. That's why I called you. Next Sunday is my wedding. I want to invite you to my wedding.*

Jane: – *Congratulations, dear. I'm really happy for you.*

Joe: – *Thank you.*

Jane: – *Bye.*

Müəllim əvvəlcə tələbələrə bu tip dialoqlarla düzgün strategiyaları göstərməli, sonra isə tələbələr özləri müstəqil dialoqlar qurmalıdırlar.

Diskurs və onun növləri

Şifahi və yazılı kommunikasiya eyni zamanda *diskurs* da adlanır. Beyker və Paul bildirirlər ki, şəxsi və ictimai dünya arasında körpü olan dil heç vaxt neytral ola bilmir [Baker Paul and Sibonile Ellece., 2013]. Diskurs bir deyil, bir neçə cümlədən ibarət olur. Lakin bəzən fikri bir və ya iki sözlə də çatdırmaq olur, məsələn, “Dayan”. Hinkel və Fotosun fikrincə, diskurs bir və çox sayda sözdən ibarət ola bilər [Hinkel Eli and Sandra Fotos., 2002]. Digər alimlərin fikrincə, *diskurs* leksika, sintaktika və məzmunundan söhbət zamanı necə istifadə edildiyini öyrənən elmdir. Bu, yuxarıda

haqqında danışılanlardan daha mürəkkəb sistemdir, çünki burada fikir sistematik və ardıcıl olmalıdır. Məsələn, nağıl danışarkən və ya yazarkən onu necə başlayacağını, xarakterləri necə təsvir edəcəyini, hansı söz və ifadələrdən istifadə edəcəyini bilmək lazımdır. Bunlar isə diskurs səviyyədə öyrənilir. Diskursun *təsviredici*, *nəqledici*, *izahedici* və *mübahisəli* növləri vardır.

Təsviredici diskurs özü də statik və prosesdə olan növlərə ayrılır. Statik diskurs zamanı yalnız sözlərdən istifadə olunaraq məlumat verilir, prosesdə olan diskursda isə müxtəlif dərəcələrdən istifadə edilərək fikir daha canlı ifadə edilir. *Təsviredici* diskursun texniki (aydın təsvir edir) və təsəvvüredici (əlavə sözlərdən də istifadə edir) formaları var.

Nəqledici diskurs, adətən hadisələrlə əlaqəli olur və bu hadisələr xronoloji ardıcılıqla nəql edilir. Bu tip diskursa bədii janrda rast gəlinir.

Müəyyən izahatlarla, nümunələrlə fikrə aydınlıq gətirilməsi *izahedici diskursun* mahiyyətindədir.

Adından da göründüyü kimi, *mübahisəli diskurs* dinləyicinin ya deyiləni qəbul etməsi, ya da inkar etməsi ilə əlaqəli olan diskurs növüdür.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə müxtəlif alim və metodistlərin tədqiqatlarından istifadə olunaraq şifahi nitq və onun tərkib hissələri təhlil edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, şifahi nitq yalnız deyilən və eşidilənlərdən ibarət olmayan mürəkkəb bir sistemdir. Şifahi nitqin tərkibinə daxil olan fonoloji bacarığın fonetik sistemlə fərqi müəyyən edilmişdir. Tədris prosesində ingilis dilinin müxtəlif variantları arasında “Kraliçanın İngilis dili” və ya “BBC İngilis dili” adlanan variantın tədrisinin daha doğru olması əldə edilmiş digər nəticədir.

Məqalədə tədqiq edilən digər sahə semantikadır. Semantik bacarıqlara sahib olarkən tələbələrin qarşılaşdığı çətinliklər müəyyən edilmiş və onları aradan qaldırmaq üçün müxtəlif çalışma nümunələri verilmişdir. Praqmatik bacarıqların qavranılması mürəkkəb prosesdir. Belə ki, bəzən praqmatika semantika, sintaksis və semiotika ilə müqayisə edilir. Araşdırma zamanı onların tədqiqat obyektlərinin fərqli olduğu göstərilmişdir. Sonda müəyyən edilmişdir ki, diskurs bacarığına malik olan tələbə fərqli situasiyalarda lazımi söz və ifadələrdən doğru istifadə edə bilər. Beləliklə, şifahi nitq bu bilik və bacarıqların qarşılıqlı vəhdəti zamanı mümkündür. Mətn, nitq cümlələrdən, cümlələr sözlərdən, sözlər kök və şəkilçilərdən, kök və şəkilçilər isə hərflərdən ibarətdir. Bunlardan birini bilməyən digər sistemləri öyrənmə

bilməz. Buna görə də müəllim diqqəti yalnız onlardan birinə yönəltməməli, əksinə onları bir vəhdət şəklində tədris etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Armbruster B.B., Lehr F. & Osborn J. (2001). *Put Reading First: The Research Building Blocks for Teaching Children to Read. Kindergarten through Grade 3.* Jessup, MD: National Institute for Literacy, 62 p.
2. Baker Paul and Sibonile Ellece. (2013). *Key Terms in Discourse Analysis.* 1st ed., Bloomsbury Academic, 241 p.
3. Deacon S.H., Kirby J.R. (2004). Morphological awareness: Just “more phonological?” The roles of morphological and phonological awareness in reading development. *Applied Psycholinguistics*, p.223–238.
4. Hinkel Eli and Sandra Fotos. (2002). *New Perspectives on Grammar Teaching in Second Language Classrooms.* Lawrence Erlbaum, 288 p.
5. Judy K. (2007). *Montgomery’s book: The Bridge of Vocabulary: Evidence Based Activities for Academic Success,* 136 p.
6. Shaffer D. (2007). *Longman Dictionary of Contemporary English.* 4th edition, 1660 p.
7. Mackenzie N.M. & Hemmings B. (2014). Learning to write: What predicts success with writing in the first year of school? *Issues in Educational Research* 24 (12), p.41–54.
8. Moats L.C. (2010). *Speech to print: Language essentials for teachers (2nd edion).* Baltimore: Brookes, 10 p.
9. Snow C. & Uccelli P. (2009). The challenge of academic language. In Olson R. & N.Torrance (Eds.). *The Cambridge Handbook Literacy.* Cambridge: Cambridge University Press, p.112–133.
10. Steven S.A. (1999). *Vocabulary Development, from reading research to practice (Tom 2).* Reading to Practice. Brookline Books, 59 p.